عەلی رەزا عەزیزی
لە فارسییەوە : زاهیر هاشم

نۆمین و فینۆمین لە روانگەی هۆسرێلەوە

بەشی یەکەم : مەعریفەی ناتەجرەبی

وادەردەکـەوێ کە دیارترین بەشی فەلسەفەی دیاردەناسی، وتووێژەکانی ڕەوشت ناسیەکەیەتی کە بەشی هەرە گرنگی کاری هۆسرێلیش دەربارەی ڕەوشتناسی دیاردەناسی بووە. لێرەدا خاڵی گرنگ ئەوەیە کە دیاردەناسی لە هەنگاوەکانی کۆتاییدا زۆر لە کۆمەڵناسی نزیك دەبێتەوەو بەڵگەکان و ئەو ئەندێشانەی کە بۆ کۆمەڵناسی ئاراستە دەکرێ، کەسایەتییەکی وەکو ئالفرێد شوتس هاندەدات کە لەسەر کۆمەڵناسی دیاردەناسی قسە بکەن.

بـنـچـیـنـەی وشـــەی فـیـنـۆمـیـنـۆلـۆژی (phenomenology) دەگـەڕێـتـەوە بۆ بیرمەندی ئەڵمانی لامـبرت کە هاوچەرخی کانت بووە. نییەتی ئەو لە فینۆمینۆلۆژی ئەوە بوو کە چەند بەشێك لە تەجرەبەی دەرك پێکردنی مرۆڤ بە بەشێ لە خۆرافات و خەیاڵ دادەنرێن، ئەو لەو پرسیارە پێداگر بوو کە لە بنەرەتدا ئەو خەیاڵانە گشت تایبەتمەندییەکانی دەناسێنێ و دەریدەخات کە چییە ؟ ئامانجی ئەو پێکهێنانی فەلسەفەیە لە مەڕ خەیاڵکردن. خەیاڵاتی مرۆڤ چین و ئەوپەڕی ناسینەوەی خەیاڵ لە ناخەیاڵ چییە ؟

لـە دوای لامــبرت، کانت کەڵکی لـە وشـەی فینۆمینۆلۆژی وەردەگــرت، نییەتی ئـەو لە فینۆمینۆلۆژی گشت ئەو شتانە بوون کە دەربارەی جیهان دەتوانین بیزانین و لە ڕاستییدا هەر شتێك لە ئەزمونی ئێمەدا دەردەکەوێ و کەرەستەیەکی لەبارە بۆ زانستی ئەزمونی. کە لەم مانادا فینۆمینەکان دیاردەکانی ناسروشتی و میتافیزیکی لە خۆ ناگرن.

بەڵام بیرمەنێکیتر کە کەڵکی لە وشەی فینۆمین دەگرت، هێگڵ بوو. ئەو لە کتێبی « دیاردەناسی هــزر phenomenology of mind » دەریخست کە هیچ دڵخۆشییەکی لە فینۆمین و نۆمینی کانت نییە و ناتوانێ وەرییگرێ کە مەعریفەی مرۆڤایەتی مەرجدارو سنووردارە، بەڵکو بە دوایی مەعریفەی تـەواودا دەگـەڕێ. لە ڕوانگەی ئەوەوە هزر لە سەرەتادا لەگەڵ جیهان بە شێوەی فینۆمین بەرەوروو دەبێتەوەو لە سەرەتادا ئاشکراکانی جیهان دەرکدەکات، کە ئەمە قۆناغی لەخۆ بێگانە بوونی ئەقڵە، بەڵام بە لێکۆڵینەوەو ڕامان لەو ئاشکرایانەو بە گەشتێکی دیالێکتیکی ئەم ئاشکرایانە وەلا دەنێ و بەدۆخی ئاسایی دەگـات و بە گشت ناوەڕۆکی خۆبەخۆی دەگات و کاتێ بە خۆی گەیشت، بە گشت تایبەتمەندی خۆبەخۆی جیهان دەگات و بێگانە بوون لە نێو دەچێت و تێدەگات کە جیهان شتێکی جگە لە ئەندێشە، جگە لە هزر نەبووە.

بـەم ڕیزبەندییە وشـەی فینۆمینۆلۆژی لە ئەندێشەی هیگڵ بریتی بـوو لە هەڵسەنگاندنی فەلسەڤی ئاشکراکان بۆ وەلادانــی ئاشکراکان لە شێوازی ڕەوشتی دیالێکتیکیدا.

بە گەشە کردنی فەلسەفەی ئایدیائالیستی هیگڵ، بۆ ماوەیەك کانت دەرناکەوێ و لە نیوەی دووهەمی سەدەی 19 دا، دووبارە لە لایەن بیرمەندانی وەکو هارتمەن باسی لێوە دەکـرێ. مەبەستی ئـەو لە فینۆمینۆلۆژی ناساندنی تەواوی ئەو شتەی کە لە زانیاری بە ئێمە پیشاندەدرێ، بووە.

بەڵام فینۆمینۆلۆژی یان هەمان دیاردەناسی بە ناونیشانی بزووتنەوەیەکی فەلسەڤی لە پێوازۆو فکری هۆسرێل چەکەرە دەکات. جیاوازی هارتمن

لەگەڵ کەسانیتر، یان هۆسرێل لەوەدایە کە ئەوان فینۆمینۆلۆژی بە بەشێ لە فەلسەفە دەزانن هەر وەکو فەلسەفەی ئەخلاق، لۆژیك، جوانناسی،... تاد، بەڵام هۆسرێل خوازیار بوو کە دیاردەناسی بە ناونیشانی بزووتنەوەیەك تەنها رێگای دروستی فەلسەفاندن، یان تەنها یەك رەوشتی رێگە پێدراوو گونجاو بۆ فەلسەفە کردن هەیە و ئەویش دیاردەناسییە. تەنانەت لە دەروروبەری میتافیزیکیش دەبێ لە روانگەی دیاردەناسییەوە راوەستەی لەسەر بکرێ. بە واتایەکیتر لەهەر چەمك و هەر بارودۆخێ کە بخوازێ تەنها رێگا، مەعریفەی فەلسەفی دیاردەناسییە.

لە ئەڵمانیا دیاردەناسی دوو پێگەی گرنگی هەبوو، یەکەمیان زانکۆی گوتینگن و ئەوەی دیکە زانکۆی مونیخ، بەڵام لە بەرانبەر فەلسەفەی دیاردەناسی، نوکانتییەکان بوون کە زانکۆی هایدێنبرگ و برلینیان لەژێر رکێفی خۆیاندا گرتبوو. ئەم دووانە دیمەنی فەلسەفی جەمسەرەکانی فەلسەفە لە ئەڵمانیادا هەتا ئەو کاتە بوون. ویلهێم دیلتای، ماکس شلر، موریس گایگر، الکساندر فاندر، ئیدمۆند هۆسرێل و مارتین هایدگر روخسارە رەسەنەکانی دیاردەناسی لە زانکۆی گوتینگن و مونیخدا بوون. کە بڵاڤۆکی گرنگیان لە ژێر ناونیشانی « ساڵنامەی توێژینەوەی فەلسەفی و دیاردەناسی » کە ساڵی جارێك، چاپ و بڵاویاندەکردەوە. ئەم ساڵنامەیە بۆ ماوەی هەشت ساڵ یان نۆ ساڵ بە شێوەی رێك و پێك چاپ و بڵاو دەکرایەوە کە لە دەورووبەری لەسەدا چلی بە ئینگلیزی وەرگێڕایەوە.

یەك لەوانەی کە وەریانگێڕایەوەو دەتوانرێ بە کارەکانی گرنگی شلر (فەلسەفەی ئیخلاق و کۆمەڵناسی مەعریفی لە رۆانگەی دیاردەناسییەوە)، دابنرێت. دەکرێ بە وتوویژی هۆسرێل لەسەر میتدۆلۆژی – دیاردەناسی، فەلسەفەی بیرکاری و مەعریفە ناسی و هەروا فەلسەفەی زانیاری و نووسراوەکانی فاندر کە لە بواری هونەرو جوانیناسی بووە، ئاماژەی پێبکرێت. لەو لاشەوە لە نێوان نوکانتییەکان ئەم روخسارە گرنگانە کە ریکرت، ویەر، زیمت و زومبارك بوون لەخۆ دەگرێ.

بەڵام لە کۆی دیارناسەکان، دەربارەی ئەوەی کە دیاردەناسی چ ناوەڕۆك و ناواخنی هەیە، هاورا نەبوون. بنچینەی هاوبیرو راکان تەنها لەسەر چەند بابەتێکی سادە بوو : یەکەم بڕار ئەمە بوو کە دیاردەناسی جۆرێکە لە توێژینەوەی چۆنییەتی دەربارەی دیاردەکان کە لە رێگای زانیاری راستەوخۆ پێکدێت، یان زانین و ئاگاداربوونی راستەوخۆ، کە بە واتای جۆرێ لە بینینە، بەڵام نە بەچاو ! دیارناسەکان پێداگربوون لە چۆنایەتییەکانیان لە دیاردەکانی دەورووبەر non-empirical یان ناتەجرەبی بێت کە ئەوەش زۆر گرنگی هەیە. بەو مانایەی کە دروستبوون، یان دروست نەبوونی بڕارەکان بە یارمەتی تەجرەبە دەرناکەوێ، یان تەجرەبە ناتوانێ سەنگی دروستی یان نادروستی ئەو بڕارانە بێت.

هۆسرێل لە وتارەکەیدا کە بە ناونیشانی« قەیرانی زانست لە رۆژگاری ئێمەدا» باسی لەوە کرد کە زانست (یان پۆزیتیویسم) ناتوانێ هیچ جۆرێ بناخەی دڵنیاکەرەوەو یەکلاکەرەوەی دەربارەی مەعریفە ئاراستە بکات. سەرئەنجام ئێمە هەر ئێستاش نەمانتوانیوە کە بە مەعریفەی باوەڕپێکراو دەربارەی جیهان بگەین. ئەو دڵەراوکێی خۆی هەر وەکو دیکارت زانی، بەڵام بە شێوازێکیتر، هەر بەو جۆرەی کە دیکارت بەدوای رێگایە دەگەرا بۆ گەیشتن بە مەعریفەی باوەر پێکراو، ئەویش بە هەمان نییەت بە شێوازێکی جوداً بە مەعریفەی باوەر پێکراو بگات. لە لایەکەوە هۆسرێل بروای وابوو کە دڵنیابوون لە جیهانی بڕارەکانی تەجرەبی ناتوانرێ دەست بکەوێت. بڕارەکانی تەجرەبی لە باری جۆرو وەهەبوونییەوە ناتوانن باوەر پێکراو بن.

لە دوای کانت بڕارەکانی بە تەجرەبی و شرۆڤەکراوو تێکەڵاوکە لەوە پێشدا بووە دابەشکرد، کەسانێك وەکو ستیوارت میل سەریانهەڵدا کە لە جۆری لایەنگرانی تەجرەبەی زێدەرۆیی، بروایان وابوو هەموو بڕارەکان تەجرەبین و شتێك جگە لە بڕارە تەجرەبییەکان بوونیان نییە. پۆزیڤیستە مەنتیقییەکانیش هەر ئەو بروایان هەبوو. میل وتی تەنانەت مەنتیقیش بڕارەکانی تەجرەبییە. ئەگەر P، ئەوکات Q ، ئەگەر P مان هەبێ کەوابوو

زانست (یان پۆزیتیویسم) ناتوانێ هیچ جۆرێ بناخەی دڵنیاکەرەوەو یەکلاکەرەوەی دەربارەی مەعریفە ئاراستە بکات

Q مان دەبێت. یان ئەگەر A گەورەتر لە B و B گەورەتر لە C بێگۆمان A ش هەر گەورەتر لە C دەبێت. ئەم بژارانە مەنیقییانەش هەر تەجرەبین. هۆی ئەوەش ئەوەیە کە مەنتیق بە مانای شێوەی کارکردنی ئەندێشەی مرۆڤییە، ئەوەی کە یاساکانـ مەنتیفی بە مانای یاساکانی هزر، کەواتە مەنتیق لەگەڵ دەروونناسی مرۆڤ پەیوەند دەبێتەوە و ئەوەی کە مرۆڤ بەو شێوازە بیر دەکاتەوە لە زانستییدا بە ناوی دەروونناسی شایەنی لێکدانەوەیە. هەبوونێ بە ناوی مرۆڤ هەیە کە شێوەی هزری ئەم مرۆڤە بەو جۆرەی کار دەکات کە دەڵێ : ئەگەر A گەورەتر لە BوB گەورەتر لە C یە بێگومان A ش گەورەتر لە C یە،

ئەمەش شێوازی هزری مرۆڤە. هۆسرێل لەو سەردەمەدا کتێبێکی بە ناوی فەلسەفەی بیرکاری نووسی، کە بە پەیرەوی لە خواستی تێدەکۆشا بناخەکانی دەروونناسی لۆژیك و بیرکاری بدۆزێتەوە. ئەو بڕوای وابوو کە دەتوانرێت بیرکاری و لۆژیك بۆ دەروونناسی بگەڕێنێتەوە. مانای کەمکردنەوەو دابەزینی بۆ دەروونناسی، ئەگەر ئێوە دەروونناسی باش بناسن دەتوانن لە لۆژیك تێبگەن. لۆژیك شتێك جگە لە دەروونناسی نییە و سەربەخۆیی جودای لەو نییە. ئەمە بە مانای هۆگری دەروونناسی، یانی دابەزاندنی مەنتیق بۆ دەروونناسییە.

فرگە لۆژیك زانی گەورەی ئەڵمانی لەو زەمەنەدا هێرشی کردە سەر کتێبی هۆسرێل و زۆر بە توندی رەخنەی لێگرت. بەو داوایەی کە بژارەکانی مەنتیقی ناتوانن لە بژارەکانی دەروونناسیدا وەربگیرێن. مەنتیق زایەندەی دەروونناسی نییە. بژارەکانی دەروونناسی و مەنتیق دوو جۆری جیاوازن.

کاری ئەوەان گەیشتە بەر بەرەکانێی نووسینی کە نزیك بە ساڵێکی خایاند. لە کۆتاییدا هۆسرێل لە بڵاوکراوەیەکدا نووسی کە لە سەرەتادا حەق بە فرگە بووەو من هەڵەم کردووە. لێرەوە بوو کە وورده وورده بادانەوەی ئەو بۆ لای دیاردەناسی دەستی پێکرد.

هۆسرێل پاش دە ساڵ کتێبێکی بە ناوی لێکۆڵینەوەکانی سەلمێنراوی نووسی. بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە بە گشتی تایبەت کراوە بە هێرشکردنە سەر هۆگری دەروونناسی ! لەم کتێبەدا هۆسرێل بەڵگە دەهێنێتەوە کە بۆچی بژارەکانی سەلمێنراو شایانی نزمکردنەوە بە دەروونناسی نیین. ئەو بەڵگە گرنگانەی تایبەت بە فرگە بوو، وەری گرتووەو بەر فراوانی کرد.

1– لەمەڕ ئەوەی بژارەکانی تەجرەبی سەلمێنراو نییە. هیچ بژارەیە تەجرەبی سەلمێنراو مان نییە، بەلام بژارەکانی سەلمێنراو سەر ڕاستییەکەیان دلنیا کەرەوەن. ئەو رەستەیە کە هەبوونێ بە ناوی مرۆڤ هەیە کە وەها بیر دەکاتەوە کە A گەورەترە... یەکەم بە بینینی مرۆڤ دەستدەکەوێت. ئەگەر بڕوانینە ئەوەی کە مرۆڤایەتی بەو جۆرە بیر ناکاتەوە ئەم رەستەیە بەتاڵ دەبێتەوە، بەڵام هەر ئەم ڕەستەیە کە A گەورەترە... هەر ئەم رەستەیە بە دڵنیاییەوە راستە. مەرج نییە کە مرۆڤ چۆن بیر بکاتەوە یان نەکاتەوە. ئەگەر کەسێکیش بێ و بڵێ کە من تەجرەبەم کردووە کە قورساییە بە ناوی A گەورەتر بوو لە قورساییە بە ناوی b، و ئەم b یەش لە قورساییە بە ناوی c گەورەتر بوو، بەلام کە لە کێشام c گەورەتر بوو لە A ! من ئەمەم تەجرەبە کردووە. بە هەر کەسێك کە بڵێ، لە وەڵامدا دەڵێ لە جێی خۆیدا نەبووە ! یان شایەنەکە کێشەی هەبووە یان خۆت تێکچووی.

2–بژارەکانی دەروونناسی بەرهەمی هەڵێنجانەو. لە ئاکامدا بڕیاردانی سەقەتن، بەڵام بژارەکانی مەنتیقی لە هەڵێنجان نایەت، لە قەستەکانی ئەقڵەوە وەدەست دەکەون.

3– بژارەکانی تەجرەبی بە شێوەی یاسا دەووترێن، بەڵام بژارەکانی مەنتیقی بە شێوەی چواچێوە داڕێژراون.

4– راستی بژارەکانی تەجرەبی هەمیشە رێی تێدەچێ، بەڵام بژارەکانی مەنتیقی پێویست و راستن.

بژارەکانی مەنتیقی لە بنەڕەتدا هیچ تایبەتمەندی هاوبەشی لەگەڵ بژارەکانی تەجرەبی نییە، کەوایە لە دوو زایەندی جیاوازن. لە بنەرەتدا نا تەجرەبین و لە تەجرەبەدا شایانی لێکدانەوە نین.

هۆسرێل لەو سەردەمەدا کتێبێکی بە ناوی فەلسەفەی بیرکاری نووسی، کە بە پەیڕەوی لە خواستی تێدەکۆشا بناخەکانی دەروونناسی لۆژیك و بیرکاری بدۆزێتەوە

دیاردەناسی هۆسرێل

لە دیاردەناسیدا، دیاردەکان پێهەڵدانیان بۆ دەکرێت، بەڵام دیاردە چییە ؟ یەکەم دیاردە شتێك لە لای شتەکانیتر نیین. دیاردەکان پۆلێ لە شتەکان لە لای شتەکانیتر نین هەر شتێکی ئەم جیهانە دەتوانێ دیاردە بێ. بە مەرجێ کە بە شێوەی تایبەت لێیان بروانرێ. ئەو جۆرە تایبەتە لە روانین لە فەلسەفەی دیاردەناسی‌دا شاراوەیە.

ئێستاش لە لایەکەوە دەبێ شێوازی دیارناسانەی وەگەڕ بخەن تا لایەنەکانی دیاری دیاردەکان ئاشکرا بکرێ و لە لایەکیتر هەتا کاتێ نەزانی دیاردە چییە. نازانی کە شێوازی دیاری کامەیە ! لە رەوتی لێکۆڵینەوەدایە کە شێوازەکان دیار دەکەوێت !

هەنگاوی یەکەم پێهەڵدانی دیادەکەیە. پێوەری پێهەڵدانی بێگەرد لە دیاردە ئەوەیە کە ئەگەر پێهەڵدانی من راست بێ، نابێ پێهەڵدانی دیاردە لە بژارەکانی تەجرەبیدا جێگیر بکرێت. لە ئاکامدا ناتەجرەبی بوونی پێهەڵدانەکان پێوەری بنەماییە. لەمەڕ ئەوەیە کە زانیاری نا تەجرەبی پێویست و سەلمێنراوە.

بەڵام دوو تایبەتمەندی گرنگ هەر جۆرێکی بە دیاردە بوونییەتی کە :

1- دیاردەکان چییەتین و، چییەتیی تایبەتمەندییەکانی پێویست و نەگۆری دیاردەکانن. بۆ نموونە گەورەیی یان بچووکی بۆ جانتایە بەشێکی بچووکی چییەتی ئەو ئەژمار ناکرێت، بەڵام رووکاری بەشێك لە چییەتی ئەوە. لەمەڕ ئەوەیە گونجاوە کە هەنووکە لە جانتا بوونی بە گشتی وەلا بدرێت.

بەڵام ئەوەی کە بەس بڵێین دیاردەکان چییەتین لە تایبەتمەندی تەجرەبی بوونیان کەم ناکاتەوە، بۆیە تێگەیشتن لە چییەتی شتەکان، مانای ئەوەیە کە تایبەتمەندییەکانی نەگۆرو پێویستی ئەوانە هەنووکە لە رێی لێکدابرانەوەیە و ئەو لێکدابرانەش لە رێی سەقامگیرییەوە بەرهەمدێت . ئەمەش شێوازەی تەجرەبییە. لەدواییدا تایبەتمەندی دووهەمی دیاردەکە لێکدەدرێتەوە.

2- دیاردەکان لەبەرچاودان. چییەتی دیارەکان نە لە رێی لێکدابرانەوە، بەڵکو لە رێی دیتنەوە بە دەستیان دەخەین. بژارەی لە بەرچاو، بژارەیەکە کە self validating خۆبەخۆ جێی متمانە بێت. بەو مانایە بژارەیەکە، کە بۆ بەدەست خستنی راستییەکەی هیچ بەڵگەیەکی بەهێزتر لە خۆی نەتوانن پێشکەش بکەن.

دیاردەکان لەبەر چاون. بەو مانایە ئەو تایبەتمەندییە نەگۆرو پێویستەی کە شاراوە لەواندا هەیە، بە بێ پێویست بوون بە هیچ جۆر ناوەنجییەك بتوانین لێی تێبگەین. دیارەکان لێرەدا زۆرتر مانای ئاشکراو روونی هەیە. ئەوەندەی ئەو تایبەتمەندیە

دیاردەکان لەبەر چاون. بەو مانایە ئەو تایبەتمەندییە نەگۆرو پێویستەی کە شاراوە لەواندا هەیە، بە بێ پێویست بوون بە هیچ جۆر ناوەنجییەك بتوانین لێی تێبگەین

هیگل

ئاشکراو روون و گونجاوە کە بە ئاسانی مایەی تێگەیشتنە. بەو جۆرەیە کە چییایەتی دیارەکان خۆیان هۆی پتەوی هەبوونی خۆیانن.

بەڵام لەمەر ئەوەی کە دیارەکان لە شێوەی دیتنن، کەواتە ئێستاش هەر ئێمە بە مەعریفەی ناتەجرەبی کە سەلمێنراو بێت، نەگەیشتوون و پێویستیمان بە شێوازێکە کە لەو رێیەوە، بۆ ناساندنی دیاردەیە پێویستی بە دیتنی ئەو(یان یەکێ لە هەستیارییەکان، زانیاری لە رێی تەجرەبەوە) نەبێت. لە بەشی دواتردا لەو بارەیەوە گفتگۆ دەکەین.

بەشی دووهەم : هەڵپەسێراوی هەبوون

لە بەشی پێشوودا ئاماژەمان پێکردبوو کە خوازیارانی دیاردەناسی ناونیشانی بزووتنەوە فەلسەفیەکەی بوون کە پێیانوابوو تەنها رێگای زانستی بێگەردی مرۆڤ، لێکدانەوەی جیهان و شتەکانی هەر وەکوو « دیاردە »یە. ئامانجی ئێمە لە سەرەتادا پێشکەشکردنی پێهەڵدانێ لە تێگەیشتنی دیاردە بوو. ئاماژەمان کردبوو کە دیاردەکان یەکەمین، هەڵێهەنجانن یان بە واتایە تایبەتمەندییەکانی نەگۆڕو پێویستی شتەکانن. دووەم ئەوەی کە « خۆی جێی متمانە » دەبن. بە مانای لەبەرچاودان. ئێستا لەم بەشەدا بە بەردەوامی تایبەتمەندییەکانی دیاردەوە سەرقاڵ دەبین.

تایبەتمەندی سێهەم دیاردە ئەوەیە کە لە رێی هەڵپەسێراوی هەبوون یان ئیپۆخە (Epoch) دەست دەکەوێت. لەوێوە کە هەر کردەوەیەکی بینین کە لەسەر شتێك کە هەیە بەرێوە دەبرێ و پیشاندەرە لە تەجرەبی بوونی مەعریفەی مرۆڤ، کەواتە بژارەکانی دیاردەناسی نابێ لەسەر ئەو شتانەی بن کە هەبوونیان هەیەو دەبینرێن، هەبوون رێکەوتێکە کە لە دیاردەکاندا « بوون یان نەبوونی » نابێ گرنگی پێبدرێت. هەر شتێ کە هەبوونی هەیە شایانی تەجرەبە کردنە، بەڵام ئەگەر هەبوون یان بوون و نەبوونی گرنگ نەبێت. ئەمەش یانی ئێپۆخە ; یان خستنە نێو کەوانەوە.

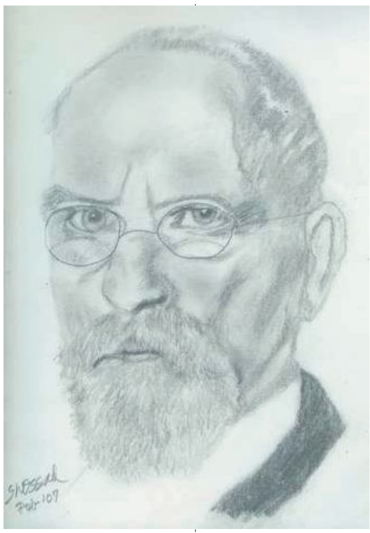

هەڵپەسێراوی هەبوون دوو مانای هەیە :

1- لایەنی نموونەیی : دیاردەناسی لەسەر نموونەکان رادەوەستێ و بۆ تایبەتمەندییەکانی نەگۆڕو پێویستەکانی ئەو نموونەیە لێکۆڵینەوە دەکات. بەو جۆرە ئیتر گرنگ نییە کە ئاخۆ ئەو نموونەیە لە راستییدا هەبوونی هەیە یان نا.

بۆ نموونە، کورسیی لە بەر چاو دەگرین و تایبەتمەندییەکانی نەگۆڕو پێویستی ئەو لێکدەدەینەوە. کاتێ لە بنەڕەتدا تایبەتمەندییەکانی نەگۆڕو پێویستی ئەومان بۆ دەرکەوت، ئەوەی کە چین ئەو شتانەی لە کورسیدا هەن کە ئەو لە شتەکانیتر وەکو مێزو کتێب جیاواز دەکات، ئیتر گرنگ نییە کە لە بنەڕەتدا کورسییەکە هەبوونی هەیە یان نا.

2- لایەنی رامانی : بۆ لێکدانەوەی مانای دووهەمی هەڵپەسێراوی هەبوون، پێویستیمان بە هێندێ گفتگۆی پێشەکی هەیە.

لە نیگای یەکەمدا وا دێتە بەرچاو کە دیاردەناسی لە دوو لایەنەوە دوور ئەژمار دەکرێت. یەکیان بە دەوری شێوازی پێناسەیەو ئەویتر بە دەوری مەعریفە ناسییە. لە هەر دوو شێوازناسیدا بەو جۆرە رادەگەیەنرێ کە « شێوازەکانی دیاردەناسی هەتا ئەو کاتەی بەکارنەهێنرێن دیار نابن » بۆچی دوورە ؟ لەمەر ئەوەی ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ کە باشە بە چ شێوازێ دەست بەکار بکەم ؟ لەوە دەچێ لە بن بەستێ چەقمان بەستبێ : من چلۆن دەست بە کار بکەم، کاتێ کە نازانم چۆن دەبێ کار بکەم ؟ جارێکیتر دووپاتی دەکەینەوە کە دیاردەناسی

»»

لەوە دەچێ لە بن بەستێ چەقمان بەستبێ : من چلۆن دەست بە کار بکەم، کاتێ کە نازانم چۆن دەبێ کار بکەم ؟

دەڵێ « ڕێگای تێگەیشتن بەم شێوازەیە ئەوەیە کە بە کاریبهێنین » و ئەمەش دوورە.

دووهەمین دوور، دەوری مەعریفەناسییە. بۆچی لەمەڕ ئەوەی دروستی، یان نادروستی بڕارەکانی دیاردەناسییە. دروستی بڕارەکانی دیاردەناسی لە کوێوە لێیتێدەگەین ؟ بەو شێوە بەناو دەکرێ کە ئەگەر ئەو نموونەیە بە دروستی پێداهەڵدرابێ بڕارەکانی دیاردەناسی کە لەوەوە دێتە دەرەوە، مانای ئەوەیە ئەو پەیوەندییە پێویستانەشی کە لێی دەر دەکەوێت راستەو، ئێستا لە کوێوە دەزانین کە پێداهەڵدانی نموونە دروستە ؟ لەوەی کە دەبێ بە تایبەتمەندییەکانی نەگۆڕو پێویستی گەیشتبێتین ! هەروا ئەوەش دووری مەعریفە ناسییە.

هۆسرێل لە هەموو شوێنێ دەڵێ کە ئەم دوو دووره هیچ کێشەیەك بۆ دیاردەناسی پێکناهێنێ. بۆچی کاتێ لەسەر نموونەیە لێکۆڵینەوە دەکەین. لەوە دەچێ کە لەوە پێشدا زانیومانە کە چ تایبەتمەندیە بۆ ئەوە پێویستەو چ شتێك نییە. روونە کە گشت ئەو شتانەی دیاردەناسی دەیەوێ پێیبگات ئێمە خۆمان لەوە پێشدا دەزانین، بەڵام هۆسرێل لە نێوانی دوو جۆری زانین، جیاوازی دادەنێ. یەك جۆر لە زانین هەیە کە پێی (knowing that) دەڵێین و جۆرێکیتری زانین کە بە ئەو (knowing how) دەوترێ. ئەگەر لە ئەم دوو تێگەیشتنە بە باشی تێبگەین ئاگادار دەبن کە بۆچی لە بنەڕەتدا دوور بوون لە گۆڕێدا نییە.

(knowing how) بەو مانایە کە مرۆڤ شارەزایی کارێکی لە کرداردا هەبێت. بۆ نموونە سایەقێکی نەخوێندەوار کە سی ساڵە تەکسی هەیە و باش شارەزایە، بەڵام ئەگەر پرسیاری لێ بکرێ، لە راستیدا کرداری چۆن دەبێ لەوانەیە کە بە دروستی نەزانێت.

پێهەڵدان و وتنی کردار یان کارێ دەبێ knowing that، لە بەرانبەر کارامەیی و لێهاتووی کرداریدا ئاکامی ئەو کارە دەبێتە knowing how .

بۆ نموونە کاتێ کە ئێمە پێناسەی باوەر بە خۆبوون دەکەین، کاتێکیش هەیە شایەتێك لە باوەڕ بەخۆبوون لەبەر چاو دەگرین. وادیارە لە کردەوەدا دەزانین کە باوەڕ بەخۆبوون چییە، کاتێ مرۆڤێك کە زۆر باوەڕی بەخۆی هەیە دەبینین بە ئاسانی تێدەگەین، بەڵام ناتوانین پێهەڵدان و پێناسەیە بکەین کە باوەڕ بەخۆبوون چییە یان لە کوێوە زانیمان، کە ئەو مرۆڤە زۆر باوەڕی بە خۆیەتی.

قسەی دیاردەناسی ئەوەیە کە کاتێ ئێمە یەك نموونە دەهێنینە زەینمانەوە (بۆ نموونە کەسێك، مرۆڤ کێیە ؟) پێوەری وێرایی و زاڵمان هەیە، کە بە یارمەتی ئەو شارەزاین و دەزانین چلۆن ئەو نموونەی کە هێناومانەتەوە بە ناونیشانی یەك نموونە لەو تاقمە شتانەی کە هەمانە نموونەمان بۆ هێناوەتەوە، پێناسەیان بکەین یان نەیکەین. هەر لەم نموونەی کەسێك (مرۆڤ کێیە ؟) چەند پێوەرێکمان هەیە کە لایەنی کردەوەییان هەیە. مانای ئەوەیە کە لە کردەوەدا دەزانم و تێدەگەین کە چ کەسێ کەسەو چ کەسێ نییە، بەڵام چۆن دەربارەی ئەم پێوەرانە فیکرمان نەکردوەتەوە یان راوەستەمان (reflection) نەبووە، ناتوانین بیهێنینە سەر زوبان و پێناسەو پێهەڵدانی گشتگیرو مەنتیقی بۆ

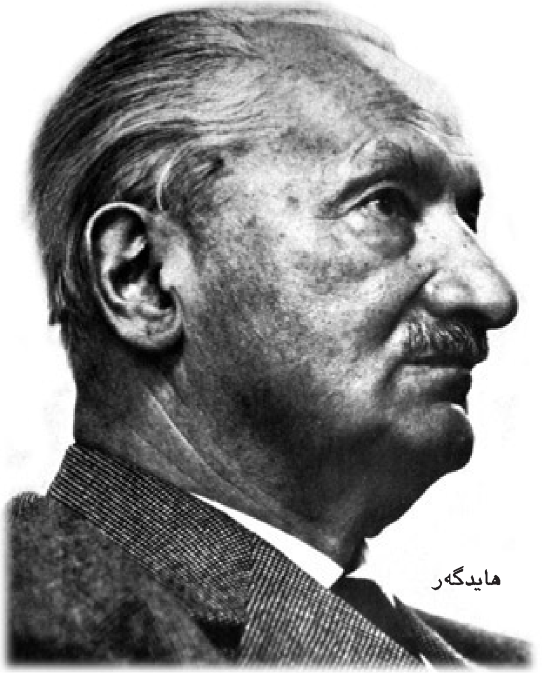

هایدگەر

بدەین.

چەند پێوەرێکم هەیە کە لە کردەوەدا و لە ژیانی رۆژانەدا یارمەتیمدەدا کە کەسەکان و شتەکان لە یەك جیاواز بکەم، بەڵام لەمەڕ ئەوەی هیچکات ئەم پێوەرانە بە ئاستێکی زانیاریٚ من نەگەیشتووە لەمەڕ ئەوەی من راوەستەم نەکردووە، کە واتە ناتوانرێ بە شێوازی روانگەی پێهەڵدانی دروستم دەربارەی ئەوانەوە هەبێت. کەواتە مانی دووهەمی هەڵپەساردنی هەبوون هەر ئەم بیری راوەستە کردنە (Reflective thinking).

Reflection بە مانی درەنگ و راوەستە کردنە، مرۆڤ تەنها دەربارەی رووداوێ کە لە رابردوودا کەوتبێ، رادەوەستێ . راوەستە کردن هەموو کاتێ دەربارەی شتێکە کە لە رابردوودا روویدابێت. بۆ نموونە ناسیاوێ لە شەقامدا بە لای مرۆڤەوە تێدەپەڕێ و سڵاو ناکات. بیری راوەستە کردن ئەوەیە کە لە خۆمان بپرسین : ئای بۆ سڵاوی نەکرد ؟ لە دوابیدا گۆمان دەکەین: ئاخۆ هەڵەکەم نەکردووە ؟ ئاخۆ ناسیاوەکەم بوو ؟ کەسێکیتر نەبوو ؟

هەر ئەوەی کە بڵێین بوو یان نەبوو ؟ لەهەبوون شکدەکەین. ئەمە ناسیاوم بوو. بەو مانایە Reflective thinking هەڵپەسێردراوی لە هەبوون و شککردن لە هەبوونە.

بەم جۆرە دوور شێوازی ناسینی دیاردەناسی هەبوون نییە. دیاردەناسی دەڵێ شێوازی دیاردەناسی بەکار بهێنە دوایی دەردەکەوێت کە چییە ؟ بۆ بەکار هێنانی ئەوەش لە سەرەتادا پێویستیمان بە knowing that نییە بەڵکو پێویستیمان بە Knowing how هەیە. بەم جۆرە دەبێت شێوازناسی دیاردەناسانە بە کار بگیرێت بە بێ ئەوەی کە ئێستا بتوانین شرۆڤەی بکەین کە ئەم شێوازناسییە چییە. شێوازی کارەکە بەم جۆرەیە کە یەکەم بەکاری دەبەین لە دوابیدا لەسەر کردەوەی خۆمان رادەوەستە (Reflection). بەو مانایەی کە لە خۆمان دەپرسین : ئەم کارەی کە کردم چۆن ئەنجامم داوە پێوەرەکانم چی بوون ؟

لەم رووەوەیە کە ئیتر دوری مەعریفەناسیش هەبوونی نییە. بۆچی ؟ لەمەڕ ئەوە کە دروستبوونی پێهەڵدان لە دروستبوونی بژارەیەکی دیارناسانە دەناسین. ئێمە تایبەتمەندییەکانی زاتی بەرلەوەمان دەزانی، بەڵام زایەندی ئەو لە جۆری زانیاری کرداری بوو. هەرئەو نموونە کەسە، بە راوەستە کردنی نموونەیی تێدەگەین کە من کەسایەتی لە کەسێ دەزانم کە بەلایەنی کەمەوە ئەندامە هەستیارییەکانی هەبێت.

دەرئەنجامەکەی دەبێتە ئەوەی کە دوو دوور سەرچاوەی لەگەڵ یەك تێکەڵبوونی دوو مانا لە زانین بووە، ئەگەر ئەم بیرۆکە زانستییەو کردارییە لە یەك جودا بکەینەوە، تێدەگەین کە دوورییە لە ئارادا نییە. ئێستا گشت ئەو بابەتانەی کە هەتا ئێستا جێی سەرنج بوو، دەتوانین لە یەك رەستەیا کورتی بکەینەوە کە :

« دیاردەکان ئەو چییەتیانەن کە بە تێرامان لەسەر ئەو نموونانەی کە بە شێوەی ئازاد و لە دڵەوە هەڵدەبژێرین، بە شێوەی بینین دەردەکەون ».

رامان لەسەر نموونەکان مانای رێك و پێکی هەڵپەساردنی هەبوون، یان ئیپۆخەیە یان ئیپۆخە رامان لەسەر نموونەکانە، کارێکمان بە fact و تەجرەبە نییە.

سەرچاوە:

– پدیدار شناسی ادموند هوسریل، علیرزا عزیزی، جامعه شناسی و تحلیل گفتوگو، 1390

چەند پێوەرێکمان هەیە کە لایەنی کردەوەییان هەیە. مانای ئەوەیە کە لە کردەوەدا دەزانم و تێدەگەین کەچ کەسێ کەسەو چ کەسێ نییە